

Джерела та література

1. Мирний П. Зібрання творів у семи томах. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1968. – 560 с.
2. Мирний П. Зібрання творів у семи томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1969. – 452 с.
3. Мирний П. Зібрання творів у семи томах. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 1970. – 520 с.
4. Мирний П. Зібрання творів у семи томах. – Т. 5. – К.: Наукова думка, 1970. – 432 с.
5. Мирний П. Зібрання творів у семи томах. – Т. 7. – К.: Наукова думка, 1971. – 664 с.

УДК 334.712:549.751.12 (477.53) «15/18»

Лариса Шаповал
(м. Полтава)

РОЗВИТОК ТА ЗАНЕПАД СЕЛІТРЯНОГО ПРОМИСЛУ НА ПОЛТАВЩИНІ В XVI–XIX СТОЛІТТЯХ

У статті висвітлюється процес розвитку і занепаду селітряного промислу на території Полтавщини в XVI–XIX ст., пов'язаного з отриманням селітри – компоненту виготовлення пороху для зброї, кришталю, селітряної кислоти, окреслюються осередки селітроваріння, способи виготовлення, особливості технологій варіння селітри, наголошується на вагомій стратегічній ролі селітроваріння для населення Полтавського краю.

Ключові слова: селітра, промисел, городище, майдан, курган, бурти, селітряні заводи, селітроварниця, Опішнянська селітряна компанія.

У часи численних воєн XVI–XVIII ст. роль виробництва селітри в країнах Центральної та Східної Європи була надзвичайно великою, що спонукало селітроварів до пошуку нових сировинних баз та удосконалення способів виробництва органічної сполуки. Починаючи з XVI ст. селітряний промисел набуває розповсюдження на українських етнічних землях, який пов'язаний з отриманням селітри – важливого компоненту (75% ваги) для виготовлення чорного димного пороху, потрібного для зброї, якісних сортів кришталю, соління м'яса, селітряної кислоти, використання її в медицині. Основним осередком селітроваріння на теренах України у галузі видобування селітри у XVII–XIX ст. була територія Полтавщини.

Визначення місць видобутку збагаченого на селітру чорнозему, вивчення промислових об'єктів селітроваріння, матеріальної культури населення, яке вело видобуток стратегічної для України сировини виглядає важливим і актуальним з огляду на посилення уваги сучасних дослідників до питань розвитку економіки України. Авторка статті ставить за мету: відтворити особливості технологій варіння селітри,

з'ясувати роль і місце селітряного промислу для населення Полтавського краю в XVII–XIX ст.

Питаннями історії розвитку селітроварного промислу на теренах Полтавщини займалися науковці Андрієнко В. [1], Апанович О. [2], Варвянська Т. [3]. Супруненко О. [3, 14], Коротя О. [5, 6], Кулаковський П. [7], Кулатова І. [8], Осадчий Є. [11, 12], Приймак В. [13], В. Шерстюк В. [15, 16, 17], Щербань А. [18], Яремченко [19]. У XIX – на початку XX ст. вивчення селітроваріння обмежувалося статистично-описовими роботами [10]. Значну кількість майданів, залишків діяльності селітроварного виробництва в Полтавському регіоні виявлено наприкінці XIX – на початку XX ст. В. Ляскоронським [9]. Вдала спроба аналізу майданів наприкінці 1960-х рр. як комплексних пам'яток археології та промислового виробництва пізньо середньовічної епохи належить В. Андрієнку [1]. В. Шерстюк охарактеризував способи видобутку селітри в Україні [17], сировинну базу селітроваріння XVII–XVIII ст. в Східній Європі, довів вагому роль Полтавщини у виготовленні селітри на етнічних землях українців [15, 16]. Оpubліковані в останнє десятиліття археологічні, історичні джерела аналізують характер облаштування селітроварних заводів, способів виробництва селітри, набір інструментів та обладнання, визначають особливості промислової галузі на етапах розвитку її в Полтавському краї.

Питання виникнення селітри в природі, знаходження місць її концентрації та способи добування були об'єктом дослідження хіміків та промисловців XVII–XIX ст. Селітра – загальна назва азотнокислих солей лужних металів, зазвичай KNO_3 та NaNO_3 . Хімічна сполука KNO_3 в народі має назви: ямчуга чи ємчуга, селітра або селетра, нітрат калію, азотнокислий калій. Цю сполуку ще називали: призматична, поташна або порохова селітра чи калійна селітра. У результаті складних хімічних процесів, селітра з'являлася у природному середовищі. Під час гниття біологічних організмів виділяється аміак, що згодом окислюється мікроорганізмами спочатку в азотисту (HNO_2) а потім в азотну (HNO_3) кислоти. Кислота вступає в реакцію з вапняком чи мергелем (вуглекислим кальцієм) перетворюючись на нітрат кальцію $\text{Ca}(\text{NO}_3)_2$. Утворену сіль вилужували із землі гарячою водою, добавляючи поташ (K_2CO_3). По закінченню хімічної реакції розчин нітрату калію зливали з осаду, випарювали і отримували неочищені кристали селітри, які потребували додаткової перекристалізації. Такі «салетарні» утворення (землі багаті на селітру) виникали при доступі до неї повітря [17].

Тваринні рештки дають більший вихід селітри ніж рослинні, оскільки в насінні рослин, азоту як основи для появи селітри найбільше. За результатами археологічних досліджень виділяємо

ресурсні бази місцезнаходження селітряних солей. Це земляні насипи курганів, земляні вали, культурні шари та смітники селищ і городищ, штучно створені селітровмісні насипи (бурти), стіни споруд, печери. Серед сумішей, що дають селітру є: урат (висушена сеча), що осаджується кам'яним вугіллям; гнілі трупи тварин; гній та газувана вода; перегній, особливо конячий та овечий. Ці компоненти найшвидше діючі. мають великий вміст азоту; стінна або вапняна селітра взята з руїн стародавніх мурів; стара компостова земля – швидкодіючі та добре азотовмісні компоненти; відвар м'яса та дрібно мелені кістки, що обпалені й оброблені кислотою, свіжа сеча та ями з гноєм, стружка з рогів – компоненти швидкодіючі, але мають середній вміст азоту; свіжий гній, сеча молодих тварин та попіл з дерева, кістяна мука. Найкращою із доступних основою для селітроваріння був перегній (залишки тваринних організмів), у меншій мірі – рештки культурного шару (смітники чи змішані рештки), найменш селітровмісними можна вважати насипи курганів. Рештки тварин у XVI–XVII ст., через відсутність великих ферм та боєнь, на теренах України не могли стати основою для започаткування селітровидобувної галузі. Такий спосіб видобування селітри стане доступним із XVIII ст., а особливо з XIX ст., коли кількість поголів'я худоби в Україні буде збільшено. Це буде добавка до земляних селітроносних буртів, що створювалися промисловиками на заводах-майданах. Така селітряна купа виварювалася не відразу, а через декілька років вистоювання. Селітроваріння XVI–XVII ст. було іншої направленості. Підготовчого процесу селітроносною землею не було, а для добування селітри використовували готову для виварювання землю, яка до цього була насичена селітрою. «Державні акти Московської держави першої половини XVII ст. засвідчували, що селітряних справ майстри розіслані по Україні з метою розшуку придатних для видобування селітри земель. Відписи майстрів селітроваріння свідчать про те, що такі землі знаходили і здійснювали процес видобутку селітри з культурного шару селищ і міст, із земляних валів городищ. Вибір місця для заснування селітряного заводу був паливно-ресурсний фактор: поряд з лісом, річкою. Якщо наявність води вирішувалася і викопаним колодязем то лісові запаси мали вирішальне значення. Із швидким розвитком селітроваріння, лісові запаси навколо міст зменшувалися, що змушувало промисловиків звертати увагу хоч і на менш солевмістні кургани, але з незайманими запасами лісу поблизу», – стверджує В. Шерстюк [16, с. 204-206].

У степовій та лісостеповій частині України селітряних заводів-майданів найбільше збудовано біля вибраних курганів. Початок виварювання селітри з курганів виник унаслідок того, що при грабіжницьких розкопках стародавніх могил було виявлено у глибоких

материкових ямах кристалізовану на рештках перекриттів, стінках та дні селітру, що потрапляла сюди із насипу кургану з водою, яка просувалася в них. Наявність повітря в таких камерах і спонукала утворення селітри. Великі задерновані кургани були домівками гризунів, лисиць та борсуків, сліди діяльності яких могли стати сировиною для концентрації природної селітри. Пошук придатних для добування селітри курганів був простим: обиралися насипи найбільших розмірів, що розміщувалися на багатих на чорнозем ґрунтах [15, с. 48].

При виготовленні селітри були задіяні працівники ремісничих спеціальностей: пічкури та попільники (майстри по виготовленню печей та ті хто чистив й ремонтував печі, виварював селітру), колісники (доставляли сировину, дрова, відвозили селітру на підводах), бондарі (виготовляли тару – бочки для селітри), прудники (забезпечували наявність води для виготовлення селітри). У Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського в експозиції відділу козацтва розміщені два металевих чани в яких варили селітру працівники Опішнянської селітряної кампанії. Технічні засоби для селітряного промислу це: лопати, кирки, носилки, вози для транспортування селітри. Особливим технічним пристосуванням була так звана «волокуша» – праобраз ковша бульдозера, який приводився в дію волами. Діяв цей технічний пристрій наступним чином: волів прив'язували до стовпа, що стояв у центрі ремісничих робіт, воли рухаючись по колу поступово ковшем «волокуші» згрібали ґрунт [17, с. 52].

Відомі три способи виготовлення селітри: «буртовий», «городищенський», «майданний» або «курганний». Найменших витрат вимагала заготівля селітряних куп або буртів на відкритому повітрі. Такий спосіб видобування селітри називався – «буртовий» при якому насипали в бурти (купи) гною, вапна, попелу, поташу (хлорид калію (KCl) з невеликою домішкою сульфату калію (K_2SO_4), закопували цю суміш на 3 чи 5 років. Коли суміш набувала певних фізико-хімічних властивостей її промивали водою, обробляли розчином поташу і шляхом випаровування добували селітру. Бурти, закладені в минулі роки, виварювали по черзі, забезпечуючи таким чином селітроваріння щороку. Через часову тривалість видобування селітри «буртовим способом», в умовах постійної військової загрози, було абсолютно безперспективним, тому більше використовували його в комплексі з «городищенським» способом, використовуючи культурні нашарування й вали давніх поселень та укріплень скіфської і давньоруської епох. Пізніше до цього переліку було долучено земляні вали з культурними шарами козацьких містечок. У цьому випадку, біологічними джерелами селітроваріння були тваринні, людські,

рослинні органічні рештки. Єдиний відомий факт селітроваріння на городищах скіфського часу зафіксований на території Більського городища (Котелевський район Полтавської області). Селітроварів більш приваблювали залишки фортифікаційних споруд давньоруських городищ. Зважаючи на те, що більшість із них будувалися за інтенсивного використання деревини, зводилися з використанням ґрунту існуючих селищ, бо вони містили більше органічних решток та давали більший вихід селітри, ніж давні городища. Саме тому «городищенський» селітряний промисел набув свого поширення на Лівобережжі України. «Курганний» спосіб видобування селітри використовувався на місцях поширення курганів (майданів), які давали можливість добути селітру миттєвим способом, без первинної підготовки. Головну роль у виборі місця розташування селітроварного комплексу з використанням «майданного» способу відігравав ресурсний чинник (знаходження кургану, валу чи культурного шару), враховувалася наявність паливної та водної сировинних баз. «Майданний» спосіб на землях України був єдиним у період з XVI по середину XVII ст., домінантним в другій половині XVII – на початку XVIII ст., упродовж першої половини XVIII ст. він «здає свої позиції» перед іншим – «буртовим». Застосування у комплексі з «городищенським» на першому етапі «майданного», а на другому – «буртового» способу, виробництво селітри вбачається можливим з другої половини XVII – першої половини XVIII ст. З першої половини XVIII ст. «буртовий» спосіб стає панівним, а наприкінці XVIII ст. єдиним на теренах України [17, с. 49-57]. Виробництво селітри з культурних нашарувань давніх городищ та земляних валів нічим не поступалося в рентабельності курганному способу.

В історії розвитку селітроварного промислу на Полтавщині виділяють шість етапів з різночасовою перевагою способів виробництва селітри (городищанського, майданного чи буртового). В. Шерстюк відзначає першу половину XVII ст. як початок видобутку селітри в Полтавському краї. Цьому підтвердження – суперечка між Г. Вишневецькою та Проскурами за «дроблення могили Скоробора на селітру», датована скарга 1622 р. [16, с. 205]. У 1620 р. на лівобережних українських землях була створена «Селітряна держава», що включала території з селітряним промислом. Потенційними місцями останнього називалися «поля дикі Білгородські і поблизу річок Псла, Ворскли...» [11, с. 282]. На території городищ на початку 1620-х рр. існували селітроварні майдани. Так, «князь Константин Вишневецький, користуючись тим, що в його земельному документальному наданні було відсутнє уточнення про належність цих об'єктів виключно до державної юрисдикції, захоплює «салетри біля річок: Хорола, Псла, Груні Великої (права притока Псла в м. Гадяч),

біля городища Більського» [14, с. 71]. В цей час існував «майданний» (курганний) спосіб добування селітри. Дим, який супроводжував випарювання селітри міг привабити кочівників. Постійні загрози їхніх набігів змушували змінювати місця селітроварного виробництва. Друга половина XVII ст. – другий період селітроваріння, позначається збільшенням кількості селітряних варниць, існуванням «майданного» й «городищенського» способів виробництва селітри, що фіксується розподілом етапів виробництва на селітроварному комплексі. Так, в урочищі Поле на Більському городищі було виявлено промислові та господарські об'єкти, споруджені для виварювання лугу, висушування готової селітри [18, с. 21]. Вилужування селітроварного ґрунту могло проводитися на місці, а лужна вода підвозилася на місця стаціонарних варниць. Перша половина XVIII ст. – третій період селітряного виробництва на Полтавщині, що характеризується поступовим переходом від «майданного» та «городищенського» способів до застосування «буртового», з ознаками налагодженого промислового виробництва селітри в 1710–1740 рр. У документі датованому 1752 р. зазначається, що у Апостолів між містечками Крилов і Кременчук було 2 селітряних майдани. Перший із них мав 8 казанів і церкву, де знаходився другий – невідомо. Відомо, що Апостол (його люди) обрали кілька курганів на південь від Кременчука з використанням «буртового» способу. Деякі з них відкрили селітроварні, але в зв'язку з Полтавською битвою 1709 р. «ці могили без дроблення селітри залишилися» [7, с. 198]. Північна війна 1700–1721 рр. та військова кампанія 1708–1709 рр. була причиною зменшення кількості варниць. Різкому збільшенню кількості селітряних заводів сприяла низка указів російського царя Петра I в 1711–1719 рр., що спонукало до розвитку приватних селітроварень. Одна із перших згадок про «бурти» на селітроварному заводі відноситься до початку 1720-х рр. (с. Веприк Зіньківського району) [7, с. 489-490]. Внаслідок сировинної переорієнтації селітроварників зменшується кількість промислових об'єктів. На зміну дрібним, численним «майданним» варницям приходять менш кількісні потужні й укрупнені селітряні заводи з «буртовим» виробництвом. Четвертий період – друга половина XVIII ст., час активного піднесення селітроварної справи в Україні за масштабами та об'ємами виробництва. Селітроварні з'являлися у великій кількості, завдяки ресурсній базі новостворених об'єктів при буртовому способі виробництва селітри. Постійний приплив дешевої сировини (культурні нашарування: сміття, перегній) забезпечує локалізацію селітряних заводів в межах чи на околицях міських поселень. Селітряні заводи Опішнянської компанії у 1750–1780-х рр. містилися у сотенних містечках Лівобережжя (Переяслав, Сенча, Вереміївка, Зіньків). Давні бурти і міські вали як сировину

використовували на заснованому в 1780 р. заводі в містечку Великі Сорочинці [18, с. 41-44]. Перша половина XIX ст. – п'ятий період, час активного наукового вивчення питань удосконалення процесу видобування та очищення селітри. Незважаючи на велику кількість нових методів, власники селітряних заводів користуються старими, звичними для них способами видобування селітри. Селітроварні заводи переміщуються з околиць великих міст до містечок й хуторів Полтавщини. Шостий період – друга половина XIX ст., припиняється виробництво селітри на місцевій сировині. Причина цього крилася в економічній нерентабельності: затрати на транспортування безмитної натрової селітри з Чілі (Аргентина), менші, ніж ті, які витрачалися на виробництво чи закупку сировини у приватних заводчиків. З розвитком наукових знань селітроварний промисел еволюціонує, змінюючи ресурсну спрямованість, способи виробництва, місця розміщення селітроварниць.

Дослідники В. Андрієнко [1], В. Городцов [4] доводять, що майдани – це залишки діяльності селітроварного виробництва. В. Городцов нарахував 24 майдани, які використовувалися селітроварами. В межах Полтавської області, станом на 1 вересня 1990 р., зареєстровано 242 майдани і майданоподібні споруди [1, с. 3-4]. Найбільше їх виявлено у Глобинському, Козельщинському, Оржицькому, Решетилівському, Семенівському, Хорольському, Зіньківському районах [6, с. 84]. За матеріалами геофізичних зйомок на території Більського городища (Котелевський район) знайдено 9 майданів пов'язані з видобутком селітри. Наприкінці XVIII ст. в Більську діяв селітряний завод: це три сараї: для зливання селітряної води, зберігання попелу, для колісної і бондарської майстерні, погріб для зберігання селітри, хати робітників, землянки де випікали хліб. Головною спорудою заводу була варниця з піччю й казаном, «надвірні» печі для висушування селітри, ями для збирання води, підготовки чорнозему до виварювання [14, с. 94]. Серед археологічних об'єктів округи Більського городища виділяється селітроварницький комплекс Скоробір відомий з XVII ст., площею 9 га підковоподібної форми Дніпровського Лівобережжя. В. Ляскоронський, відзначав на околицях Скоробору велику кількість майданів – розкопаних курганів [9, с. 43]. У XVIII ст. тут працював селітряний завод на: штучно створених земляних буртах із додаванням органічних речовин. Найбільший майдан України – Розрита Могила розташований за 2,5 км від села Лихачівка Котелевського району Полтавської області, згадується в 1627 р. як «Розритий Курган на Муравському шляху» [3, с. 29]. При дослідженні майдану В. Приймаком у 2007 р. знайдено рештки печей для виварювання селітри. Селітро-видобувні роботи на території майдану Розрита Могила проводилися з 1620-х рр. по

XVIII ст. «Селітроварам було наказано брати землю, заглиблюючись в курган, після чого вони повертали вправо і вліво від входу, йдучи по колу поступово утворюючи кільцевидну заглибину. Насипи поряд з курганами і відвали вибраного чорнозему складали на водотривкому ґрунті. Упродовж літа чорнозем поливали, кілька разів перелопачували, збагачуючи повітрям, змішуючи з грубозернистим піском, деревним вугіллям, шлаком, іншими речовинами. У землі викристалізувалася селітра, потім її виварювали. Зібраний на поверхні та дні казанів білий кристалічний порошок був стратегічною сировиною, задля якої перелопачували тисячі тон чорнозему, збирали в мішки та діжки, а далі у справу вступали торгівці та перекупщики» [3, с. 33].

Провідним регіоном видобутку селітри в Російській імперії стала Полтавщина, завдячуючи великій кількості селітровмісних ґрунтів та наявності водних і паливних ресурсів, необхідних для видобутку селітри. Зважаючи на це державні органи управління Польщі першими ніж Росія намагалася контролювати виробництво стратегічно важливого продукту. В зв'язку з воєнною потребою пороху польський король Сигізмунд III Ваза на Лівобережжі України створив промислову провінцію – «Селітряну державу», основне місце в якій належало Полтавщині, яка за доби козаччини стає одним з найбільших центрів селітроварного промислу на українських етнічних землях. Це утворення охоплювало територію: Дикого, Білгородського, Путивльського, Очаківського полів, біля річок: Псел, Ворскла, Орель де знаходилися придатні для видобутку селітри кургани й городища. Нею управляли комісари, які контролювали виробництво і розподіл селітри, оберігаючи державну монополію на її виготовлення і торгівлю. У 1630 р. королівському комісару, шляхтичу Бартоломію Обалковському була пожалувана «пуста слобода» Полтава з правом заснування містечок та слобод, із заборонаю добування селітри, оскільки воно контролювалося королівським привілеєм. Коли рішення про створення «Селітряної держави» було декретовано, вакантні полтавські староства були розділені між князем Костянтином Вишневецьким (Черкаси, Канів) та Янушем Заславським (Переяслав, Миргород). «Полтавські селетри» Костянтин Вишневецький здобув силою, і з 1630-х рр. Ярема Вишневецький прибрав селітряні промисли до своїх рук. Великі королівські селітряні заводи братів Кирякових, Балясних, І. Корецького працювали біля містечка Опішні, що належало до Гадяцького полку. Поблизу Диканьки діяв селітряний завод Василя Кочубея, в Бірках – завод генерального судді І. Черниша [16]. Виробництво селітри для потреб польського війська на Полтавщині призупиняється під час національно-визвольної війни 1648–1654 рр., переходить під контроль Гетьманщини. Після

Переяславської ради селітроваріння контролював московський уряд. Із 1710-х рр. селітроваріння підтримувалося на державному рівні: цар Петро I наказував: «селитренные заводы размножат и селитру всем варить без остановки» [7, с. 8].

Опішнянські селітровари видобували найбільше селітри в Російській імперії, з якої виготовляли порох для зброї. Це дало поштовх для кар'єрного росту власників селітряних заводів. Добиваючись вигідних умов для своєї діяльності та пільг від російського уряду в 1730-х рр. селітровари Опішні об'єдналися в Опішнянську селітряну компанію, яку очолив Яким Балясний. До її складу увійшли жителі Опішного, селітровари Гадяцького полку: Федір Кирилович, Яків Федорович, Іван та Олексій Кир'яки, Іван, Данило і Петро Тимченки, Григорій Коновалов, Яким, Роман, Федір і Петро Балясні. «За своєю організацією це утворення нагадувало форму монополістичного об'єднання малих підприємців – синдикат. Компаньйони зберігали власність на засоби виробництва, але втрачали комерційну самостійність у збуті селітри. В 1765 р. опішнянським селітроварам належало 29 селітряних заводів на 42 котли у полках Лівобережної й Слобідської України. Найбільше їх було в Полтавському (7), Миргородському (5) та Лубенському (5) полках», – зазначає А. Щербань [18, с. 29]. Опішнянська селітряна компанія, яка нараховувала до 20 селітро-заводчиків, зосередила виробництво селітри на Лівобережжі України. Виварену селітру компанії було запропоновано продавати на Шосткинський пороховий завод з випуску вибухових речовин та набоїв за ціною, встановленою контрактом (2 рублі за пуд). Селітроварники відмовилися продавати селітру за низькими цінами, а це спричинило проблеми з постачанням селітри на порохові заводи. До Канцелярії Головної Військової артилерії селітровари висували вимоги :звільнення їх від служб, надсилання на заводи робітників із Слобожанщини, щорічно видавати аванс у розмірі половини чи третини загальної суми одержаної за продаж селітри. Канцелярія відмовила Компанії, мотивуючи відмову тим, що ціна яку прохали селітровари занадто висока. Опішнянська селітряна компанія підлягала розпуску, кожен із селітроварів повинен був укласти з Канцелярією окремий контракт у 1787 р. Переговори про укладення нового контракту призвели до поступового розпаду Селітряної компанії через низьку ціну на стратегічний продукт – селітру. Останні відомості про Опішнянську селітряну компанію датовані 1790 р. поставкою до державної казни щорічно від 40 000 до 80 000 пудів селітри [18, с. 23].

Занепад українського селітроваріння прослідковується в ХІХ ст. через нерентабельність селітряного промислу зумовленого винайденням хімічного способу видобутку селітри, завезенням її із

зарубіжних країн. В 1842 р. російський уряд зменшив ціну на селітру, що стало приводом для незадоволення селітроварів, видав наказ про організацію закупки 50 тис. пудів селітри не у виробника, а через генерал-губернаторів. Це замовлення виконали Курська, Харківська, Чернігівська й Полтавська губернії. Не бажаючи йти на поступки селітрозаводчикам уряд установив ціну – 4 рублі за пуд селітри [7, с. 273]. Поміщики Полтавської губернії: Окаржинський (Прилуки), Барсуков (Гадяч), Оболонський (Хорол) відмовилися продавати селітру за такою ціною. Селітрозаводчики Зіньківського повіту запросили 5,6 рублі за пуд селітри. Така економічно не вигідна для виробників ціна на селітру стала однією з причин занепаду селітряного промислу в Україні: в 1852 р. нараховувалося 91 селітряний завод, у 1859 р. – 57, у 1894 р. – 18 селітряних заводів, з них 13 – у Полтавській губернії [16]. Із 1861 р. рятуючи від занепаду селітряну промисловість було впроваджено ряд державних нововведень: купівля селітри під час торгів; заводом визнається те підприємство, яке виготовляє до 700 пудів селітри в рік; контракти з селітроварами підписуються щорічно [14, с. 272]. В «Огляді Полтавської губернії» за 1879 р. є дані, що на Полтавщині у 1878 р. було 35 селітряних заводів, 1879 р. – 33; 1881 р. – 14; у 1884 р. – 13, а в Миргороді та Гадячі їх зовсім немає [10]. Відсутність селітряних заводів з 1884 р. говорить про занепад галузі економіки через нерентабельність селітряного промислу адже транспортування безмитної натрової селітри з Чилі було дешевшим ніж виробництво вітчизняного продукту, яке базувалося на вичерпних ресурсах, без існування альтернативних матеріалів, використання науки і техніки.

Отже, політика державної підтримки Росії селітроваріння в ХІХ ст., яка проявилася у замовленні сировини за низькими цінами, призвела до занепаду селітряного промислу на українських етнічних землях через дешевизну чилійської селітри, відкриття хімічного способу добування селітри, який ставав збитковим, що призвело до зникнення селітро-видобувної справи на Полтавщині, загалом в Україні.

Джерела та література

1. Андрієнко В. П. Майдани й майдановидні споруди України : навч. посіб. Харків : ХНПУ, 1971. Вип. 5. 76 с.
2. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини ХVІІІ ст. [монографія] / Акад. наук Укр РСР, Ін-т історії. Київ : Наук. думка, 1969. 222 с.
3. Варвянська Т. В., Супруненко О. Б. «Розрита могила». Полтава : Вид. центр «Археологія», 1996. 48 с.
4. Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. Результаты археологических исследований на месте развалин г. Маджар в 1907 г. *Труды XIV Археологического съезда*. Москва: Тип. О-ва растр. полез. кн. преемник В. И. Воронов, 1911. Т.3. 116 с.

5. Коротя О. В., Осадчий Є. М. Селітрований комплекс у Верхньому Посуллі. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : зб. наук. пр. / О. М. Титова, С. О. Біляєва, Л. І. Виноградська та ін. Київ, 2013. Вип. 22. Ч. 1. С. 44–48.
6. Коротя О. В. Неруйнівні методи вивчення пам'яток селітроваріння. *Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV–XVIII ст.* : зб. матеріалів І Міжрігеон. археолог. читань (м. Охтирка 19–20 жовт. 2015 р.). Суми: Сум. держ. ун-т, 2015. С. 80–84.
7. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ: Темпора, 2006. 496 с.
8. Кулатова І. Знахідки козацької доби з Більського городища. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : зб. наук. пр. / О. М. Титова С. О. Біляєва, Л. І. Виноградська та ін. Київ, 2013. Вип. 22. Ч.1. С. 91–93.
9. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области Днепровского Левобережья. Москва : Тип. об-ва распр. полезн. кн. преемник В. И. Воронов, 1911. 82 с.
10. Обзор Полтавской губернии ...[по годам]. Полтава : Тип. Губ. Правления, 1879–1916 (за ряд лет). Приложение к Всеподданнейшему отчету Полтавского губернатора : изд. 1881–1882 г. без обл. и тит. л.
11. Осадчий Є. М. Пам'ятки селітроварного виробництва межиріччя Псла та Ворскли. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я* : зб. наук. пр. Київ ; Полтава : Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПК, 2013. С. 280–286.
12. Осадчий Є. М. Селітроваріння на території Північно-Західної Слобожанщини XVII століття. *Праці Центру пам'яткознавства* : зб. наук. пр. Київ, 2011. Вип. 20. С. 116–125.
13. Приймак В. В. Дискусійні питання вивчення пам'яток козацької доби Більського городища і його округи. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я* : зб. наук. пр. Київ ; Полтава, 2013. С. 42–50.
14. Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. Селітроварницький стан на Більському городищі : [монографія]. Київ : Вид. друк. компл. ун-ту «Україна», 2010. 96 с.
15. Шерстюк В. В. Сировинна база селітроваріння XVI–XVII ст. Східної Європи. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : зб. наук. пр. / О. М. Титова, С. О. Біляєва, Л. І. Виноградська та ін. Київ, 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 47–53.
16. Шерстюк В. В. Хронологія та етапи розвитку селітроваріння в Лівобережному Подніпров'ї. *Сіверщина в історії України* : зб. наук. пр. Київ : Центр пам'яткознава НАН України, УТОПК, 2013. Вип. 6. С. 204–208.
17. Шерстюк В. В. Характеристика способів видобування селітри на теренах України у XVII–XIX ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : зб. наук. пр. / О. М. Титова С. О. Біляєва, Л. І. Виноградська та ін. Київ, 2013. Вип. 22. Ч.1. С. 49–57.
18. Щербань А. Л. Історія селітроваріння в Опішному. *Київська старовина*, 2009. № 5–6. С. 20–47.
19. Яремченко В. Професії та ремісничі спеціальності населення Полтавського полку у середині XVII століття (за писемними джерелами). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : зб. наук. статей. Київ, 2012. Вип. 21. Ч. II. С. 36–50.